

JAN BOUZEK

VZNIK EVROPY



TRITON



TRITON
Praha / Kroměříž

JAŇ BOUZEK

VZNIK EVROPY

JAN BOUZEK

VZNIK
EVROPY

Stanislav Juhaňák – TRITON

Jan Bouzek
Vznik Evropy

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Autor
Prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc.

Recenzovali:
doc. PhDr. Zdeněk Pinc
prof. PhDr. Vladimír Podborský, DrSc.

© Jan Bouzek, 2013
© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2013
Cover illustration © Andrea Waldhauserová, 2013

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON
Vykáňská 5, 100 00 Praha 10

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-670-8

OBSAH

Předmluva	9
Úvod	12
Část první: Od paleolitu do konce doby bronzové	17
1. Paleolit a mezolit	17
2. Neolit	29
3. Eneolit	53
4. Raná a střední doba bronzová	81
5. Konec střední doby bronzové a pozdní doba bronzová	134
Část druhá: Antické civilizace a jejich sousedé.	165
6. Od doby bronzové k době železné aneb od mýtu k logu	165
7. Starověké Řecko	175
8. Helénismus	195
9. Etruskové	203
10. Národy ve stínu.	226
11. Keltové a jejich dědictví.	274
12. Římská říše	284
13. Evropa na sever od římské říše, Germáni	311
14. Křesťanství a konec antiky	313
15. Konec doby stěhování národů a nástup Slovanů	326
Část třetí: Poznámky k pozdějšímu vývoji, Evropa a jiné kontinenty, evropské výhledy	337
16. Pojetí Evropy ve středověku.	337
17. Evropa a mimoevropský svět.	340
Čím se liší Evropa od jiných částí světa?	
18. Závěr: Jak dál s Evropou?	347
19. Výběrová bibliografie	348
20. Prameny ilustrací	358

PŘEDMLUVA

Tato knížka je psána jako doplněk několika předchozích autorových publikací vydaných v nakladatelství Triton a jako shrnutí dané problematiky v době sjednocování Evropy i současné evropské krize. Podobně jako předchozí texty vznikla také shrnutím autorových kurzů na Karlově univerzitě v Praze a Masarykově univerzitě v Brně. Jejím hlavním cílem je odpovědět na otázku, jak postupně vznikaly základy evropské civilizace v dobách před počátkem středověku, kde se s jejími dějinami ve výkladech většiny moderních historiků teprve začíná.

První část je věnována přehledu evropského pravěku do konce doby bronzové, druhá část se snaží stručně shrnout základní rysy evropského dědictví civilizace antického období Řeků a Římanů a srovnat je s dědictvím jejich současníků, s Etrusky, Kelty a jinými tzv. národy ve stínu, jejichž poselství, zejména umělecké památky, také tvoří významnou část evropského kulturního dědictví. Třetí závěrečná část podává stručnou heslovitou skicu dalších etap evropského vývoje, stručné srovnání Evropy s mimoevropskými civilizacemi a končí autorovou úvahou o dnešní úloze Evropy. Autorův přístup je v zásadě dán jeho oborem: jako archeolog, studující stará umění, zahrnul části založené na studiu literárních pramenů do textu jen v nezbytné míře.

V první části a kapitolách o tzv. periferních kulturách starověké Evropy autor navazuje na přehledy evropského pravěku, jež byly psány již od 19. století. Nejstarší a pořád ještě podnětnou syntézou je *Lidstvo v době předhistorické* Lubora Niederleho z roku 1893, na druhém místě lze zmínit *Pravěk lidstva* Jiřího Neustupného z roku 1946; dalšími byly zejména *Evropský pravěk* Jana Filipa z roku 1962 a jeho *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* (Praha 1966 a 1969), s dodatky dokončenými J. Hralou, jež byly vydány roku 1998. Z iniciativy Slavomila Vencla měl vyjít na počátku sedmdesátých let minulého století svazek *Přehled pravěku světa* jako reprezentativní příručka, ale nakonec vyšel připravený rukopis v roce 1976 jen jako skrip-

ta v omezeném nákladu. Na základě podnětu Miroslava Buchvaldka byl v roce 1982 vydán *Nástin evropského pravěku*,¹ a v roce 2007 vyšel s mnohaletým zdržením v několikajazykové mutaci *Archeologický atlas pravěké Evropy*, započatý M. Buchvaldkem v návaznosti na Filipův lexikon a dokončený Lubomírem Košnarem. Přehled evropského pravěku z pera Vladimíra Podborského (*Dějiny pravěku a rané doby dějiné*), vyšel v několika vydáních (1979 až 2010) a mnoho důležitého přinesla i jeho kniha *Náboženství pravěkých Evropanů* (Brno 2006). Obě knihy Vladimíra Podborského byly pro mne pramenem mnoha zde využitých informací i části kreslených obrázků; za možnost jejich použití bych mu opět rád srdečně poděkoval; další podněty jsem mohl čerpat i z nového souboru knih *Archeologie pravěkých Čech*, Praha 2008.

Plánovaný rozsah svazku o tak širokém tématu si vyžádal stručnost a zjednodušení; při soustředění se na hlavní téma muselo být mnohé z jinak zajímavých aspektů jen naznačeno. Jednotlivé kapitoly byly psány zvláště v průběhu několika let a teprve při redakci byly soustředěny k zodpovězení základní otázky: „Jak vznikala Evropa jako civilizační a kulturní fenomén?“ Autor je přesvědčen, že evropská civilizace vyrůstala postupně a že lze sledovat řadu etap jejího vzniku. Kurzivní texty se snaží vždy shrnout to základní, čím příslušná etapa či i lokální kultura přispěla k formování Evropy a jejího kulturního dědictví. Poznámkový aparát je bohatší tam, kde šlo o nové shrnutí dosud probíhající diskuse. U ostatních kapitol, které shrnují základní faktory důležité pro zodpovězení otázky vzniku Evropy na základě pojednání v předchozích autorových knihách, je dána přednost připojení stručné základní bibliografie na konci a poznámky pod čarou jsou omezeny na nezbytné minimum.

Za pomoc při formulování odpovědi na otázky v případech, kde jsem nebyl příliš kompetentní, děkuji řadě kolegů – dnes už zesnulým Radislavu Hoškovi a Zdeňku Vašíčkovi, dále také Vladimíru Podborskému, Slavomilu Venclovi, Drahomíru Kouteckému, Milanu Zápotockému a Marii Zápotocké, Václavu Krutovi, Ivě Ondřejové, Petru Bergerovi, Zuzaně Křížové, Johannu Arnasonovi a četným dalším, které zde nemohu všechny jmenovat. Svě ženě Haně Bouzkové děkuji za korekturu tex-

1 Bouzek, J. – Břeň, J. – Buchvaldek, M. – Košnar, L. – Motyková, K. – Sklenář, K. – Sláma, J. – Strouhal, E. – Venc, S., Přehled pravěku světa I-II. Praha 1976; Bouzek, J. – Buchvaldek, M. – Košnar, L. – Pavlů, I. – Sklenář, K. – Sláma, J. – Strouhal, E. – Venc, S., Nástin evropského pravěku (Praehistorica IX). Praha 1982.

tu. Za poskytnutí předloh pro ilustrace pak děkuji zejména Vladimíru Podborskému, za úpravy kreseb a překresby Andrei Waldhauserové, za sestavení ilustračních příloh Vladimíru Vyskočilovi, za editorské práce s textem Olze Baranové, za péči o vydání nakladatelství Triton a jeho redaktorce Lence Svobodové. Obálka je dílem Dagmar Krásné. V příslušných partiích byla také využita podpora grantu GA ČR 405/11/0098 a antropologického projektu P 20 na Fakultě humanitních studií Univerity Karlovy.

Knížku bych rád věnoval památce svého otce Jiřího Bouzka, který mne vychovával jako Čecha i jako Evropana.

ÚVOD

Soužití v Evropské unii i její současná krize jsou podněty nabádající nás k tomu, abychom se zamysleli nad tím, co Evropa je, jak vznikla v povědomí i v realitě. Úkolem této knížky je položit si otázky, které s tímto tématem souvisejí, a pokusit se zodpovědět, jak vznikala Evropa v dějinném procesu, jak se rozvíjelo povědomí o ní a jak se vytvářela její kulturně-politická entita od pravěku do počátku středověku.

JAK CHÁPALI EVROPU VE STAROVĚKU?

Evropa jako pojem byla ve starověku definována jednak prostřednictvím mytického výkladu příběhu jejího vzniku (zejména to byl příběh o princezně Evropě, kterou sám nejvyšší řecký bůh Zeus coby býk dopravil přes moře z Foinikie až do Řecka), jednak jako světadíl odlišný svými specifickými kulturními rysy od Asie a Afriky. Toto pojetí se objevuje ve starověkém Řecku už v souvislosti s příběhy o Argonautech a o trójské válce, jež jsou interpretovány jako střety Řeků s Východem, a pak se aktualizuje zejména v době perské okupace Iónie a řecko-perských válek. Také byla Evropa, zejména její jižní část, chápána jako klimaticky výjimečná, její klimatické podmínky se jevíly ve srovnání s jinými světadíly jako zvláště příznivé. Podle řeckého názoru byla Afrika příliš horká a Asie ve své většině příliš suchá. Dále na sever od řeckých kolonií v Itálii a v Černomoří bylo už počasí pro Řeky a Římany nepřiměřeně studené, a proto tam podle jejich názoru žily – byť v Evropě – barbarské národy.

Avšak ještě před tím, než toto pojetí převážilo, se Evropa utvářela jako kontinent různých národů, zpravidla odlišně od obou sousedních kontinentů, se kterými určitým způsobem soutěžila, i když jako jejich mladší sestra.

Jak my dnes chápeme Evropu a jak jsme k tomu došli?

Evropu jistě nechápeme všichni stejně. Třeba německý historik F. Seibt ztotožňuje začátek dějin Evropy až s nástupem středověku,² řada dalších dějepisců pak nachází počátky Evropy v období konfrontace s islámským tažením na evropský kontinent.³ Například P. J. Geary⁴ (kteřý soudí, že mnohé z toho, co je považováno za specificky evropské, je pouhým výplodem nacionalismů 19. století, což dokládá srovnáváním evropských mýtů s mýty afrických Zuluů) klade její začátek do doby Merovejců a Karla Velikého. Jiní historikové začínají shrnutím dějin evropských národů v začátcích doby železné (Thráků, Illyrů, Keltů, Germánů, Etrusků, Italiků a Řeků),⁵ další jdou ještě dále do minulosti.⁶ Někteří sledují vývoj Evropy v pravěku, následně vynechávají vyspělé antické civilizace,⁷ a dále se už touto otázkou nezabývají. Mnozí naopak své výklady začínají řeckým „zázrakem“⁸ a za základ evropské civilizace považují archaické Řecko,⁹ ještě jiní se pokoušejí spojit historii s mytologií.¹⁰ My se při formulování odpovědi na tuto nesnadnou otázku pokusíme zohlednit více hledisek. Již egyptská bohyně moudrosti Ma'at tvrdila, že existuje dvanáct různých přístupů k poznání.¹¹ Od Heideggera pak víme, že každý z nás má svou, jen jemu dostupnou paseku (Klärung, světlinu) poznání uprostřed neznámého pralesa, poně-

2 *Die Begründung Europas. Ein Zwischenbericht über die letzten tausend Jahre.* Bonn 2005.

3 Tak např. Hodges, R. – Whitehouse, D., *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe: Archaeology and the Pirenne thesis.* London 1983; podobně Hodges, R. – Sodini, J.-P., *Mahomet, Charlemagne et les origins de l'Europe,* Paris 1996.

4 Geary, P. J., *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe.* Princeton 2003.

5 Ament, H. et alii, *Frühe Völker Europas.* Darmstadt 2003; Heather, P., *Empires and Barbarians.* London 2009.

6 Bogucki, P. – Crabtree, P. J. (eds.), *Encyclopaedia of the Barbarian World, Ancient Europe, 800 B.C. –AD 1000.* New York 2004.

7 Např. Kruta, V., *L'Europe des origines.* Paris 1992.

8 Zejména Meier, Ch., *Kultur, um der Freiheit Willen, Griechische Anfänge – Anfang Europas.* München 2009; srv. Bernet, M. – Nippel, W. – Winterling, A., *Christian Meier zu Diskussion.* Stuttgart 2008.

9 Např. Arnason, J. – Eisenstadt, S. N. – Wittrock, B., *Axial Civilisations in World History.* Leiden 2005. Podobně Jan Sokol a Zdeněk Pinc v přednáškách na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a nedávno přeložený D. Schwanitz: *Evropa: vzdělanost jako živý dialog s minulostí,* Praha 2012.

10 Např. Lohse, C. W. – Mittermeier, J. (eds.), *Europas Ursprung: Mythologie und Moderne.* Regensburg 2007.

11 Srv. Assmann, J., *Teorie a zbožnost rané civilizace.* Praha 2002.

kud odlišnou od pasek dalších jednotlivců, a že každý má své naladění (Stimmung), které ovlivňuje jeho přístup k poznávání.

Odkdy Evropa?

Archeologie posledních desetiletí dokázala vytvořit přesnější obraz mnoha tzv. „národů ve stínu“, které přispěly k evropským dějinám vedle těch nejslavnějších, Řeků a Římanů. Vedle mnohosti jednotlivých kultur pravěku i starověku, o kterých máme svědectví, jež nám evropská země poskytla prostřednictvím archeologie, se mnohé již v této dávné době vyznačuje také společnou tradicí. Pokusíme se ukázat, jak lze sledovat i specifické evropské rysy, společné větší části kontinentu, již od dávných dob. Protože dědictví Řeků a Římanů je obecně známo lépe, postačí odkázat na stručnější souhrny,¹² zatímco zde se budeme více věnovat odkazu dalších pravěkých a starověkých kultur, který je dosud mimo okruh specialistů jen málo znám. Přidržíme se přitom *sophrosyné*, přiměřenosti. Nechceme přeceňovat jejich úlohu, jako to činí někteří jejich nadšení obhájci, ale jistě nebyla nicotná. Evropu nevytvořili jen hlavní protagonisté.

Vedle archeologických pramenů a děl starých umění je důležité při hledání odpovědi na naše otázky zohlednit i studium lidského genomu, mytologií a náboženských tradic. Pokusíme se skrze sledování pravěkých a starověkých dějin a kultur evropského kontinentu zodpovědět především otázku, jak vznikala Evropa historicky a kulturně ve vědomí Evropanů i jejich sousedů. Pokusíme se přispět k pochopení její současné identity přehledem vývoje doby kamenné a bronzové a dalšího formování evropského povědomí v době železné, spolu se zachycením nástupu individualizace a filosofického myšlení nejen v Řecku samém, ale také u tzv. barbarských národů, jež se ovšem vyznačují odlišnostmi národními a kmenovými.

Pojem Evropy v tom smyslu, v jakém vznikala v Řecku od dob Homéra a zejména v konfrontaci s Perskou říší a v jakém byl posléze převzat i Římány, chce tato knížka sledovat vedle mytologie a obrazových i literárních pramenů dokládajících podobu vztahů Řeků k jiným evropským národům a skupinám také v ikonografii umění Thráků, Illyrů, Keltů, Iberů a ostatních „národů ve stínu“. Samostatnou otázkou je zapojení do procesu vzniku Evropy ze strany příslušníků těch národů,

¹² Srv. předchozí poznámky a autorovu knihu: Bouzek, J., *Umění a myšlení*. Praha 2009.

kteřé nebyly začleněny do římské říše a byly považovány za zvláště barbarské až do 3. století po Kr.; ani pro Germány, ani pro jejich východní sousedy Sarmaty „nesymbolizoval pak už Řím nepřitele, nýbrž kariéru“ (Fustel de Coulange). Nakonec chce tato knížka připomenut, jakým způsobem se i Slované stali v chápání raného středověku součástí Evropy; o tom psali nedávno Dušan Třeštík a Petr Charvát,¹³ i když každý z poněkud jiného úhlu pohledu. Nám zde půjde především o to, jak byly české země vnímány jako součást Evropy – a jedním z pramenů jsou svatováclavské legendy latinské i staroslověnské.

Nebylo možné ani rozumné vyhnout se tomu, aby některá fakta pojednáváná v této knize nebyla nalezena už v mých předchozích publikacích. Partie o Řecku a Římě shrnují stručně mnohé, co bylo daleko podrobněji podáno v mé knize *Umění a myšlení*, některé aspekty problematiky pravěku lze nalézt v mých knížkách o českém pravěku a době keltské. Zde ovšem vycházíme z jiného úhlu pohledu a sledujeme řešení jiného problému – otázku původu evropské civilizace a jejího dědictví. Hlavní podněty k zamyšlení se nad tímto problémem jsou v této knížce vysázeny kurzívou a obrazový materiál je jen málokdy převzat z minulých tří zmíněných knih.

Geografie: Je Evropa kontinent či subkontinent a jaké jsou její zvláštnosti?

Evropa je podle mnohých jen subkontinentem Eurasie, přičemž také od Afriky je oddělena pouze Středomořím, konkrétně v Gibraltarské úžině jen několik desítek kilometrů úzkým pruhem moře. Od Malé Asie je pak v Bosporu oddělena průlivem ještě užším, dnes už překlenutým dvěma mosty a tunelem. Podobný, i když delší tunel dnes spojuje Anglii s Francií; ovšem od paleolitu až donedávna byla Británie od kontinentu oddělena výrazně (ještě dříve byly i Britské ostrovy součástí kontinentu).

Jihozápadní Asii, Africe a Evropě se někdy říká Starý svět, na rozdíl od Ameriky a Austrálie. Orograficky jsou některé části Evropy velmi staré, jiné jsou naopak relativně nově vytvořené, jako například Alpy. Některé původní části Evropy, zejména okolo Britských ostrovů, jež jsou někdy nazývány „Atlantidou“, jsou dnes zaplaveny mořem; v dalších regionech zase moře kdysi zasahovalo hluboko do dnešního kontinentu, jako například u nás v době trilobitů.

¹³ Srv. Třeštík, D., *Vznik Velké Moravy*. Praha 2005; Charvát, P., *Zrod českého státu*, 568–1055. Praha 2007.

Na rozdíl od jiných kontinentů v Evropě nenalezneme žádné pouště; ze tří stran je oblitera mořem, tvořícím mnohé zálivy, a patří k ní i četné nedaleké ostrovy, jak ve Středomoří, tak i v Atlantiku a Severním a Baltském moři. Severní, Baltské i Černé moře jsou vlastně velké zálivy a na samém jihovýchodě ohraničuje Evropu ještě uzavřené moře Kaspické. Ve starých mytologiích byla moře obydlena bohy a pololid-skými bytostmi, mezi které patřili Tritoni a Najády, na severu také dra-ci. Západ Evropy už oblával světový Ókeanos, otec mnoha tisíců řek a pramenů. Většina Evropy má klima mírné, jen severní cíp arktické; na jihu ještě nezasahuje do subtropů – ty začínají až v severní Africe. Ve srovnání s ostatními jde také o relativně malý světadíl, s výjimkou ještě menší Austrálie.

Na jihu Evropy se táhne klimatické pásmo středomořské, ve střední části se rozkládají oblasti mírného pásma a jen na severním okraji Evropa zasahuje do pásma polárního. Její západ charakterizuje atlantické počasí, provázené značnými srážkami, mírnou zimou a chladným létem, východ pak počasí kontinentální, pro něž jsou typické velké rozdíly mezi horkým létem a studenou zimou. Střední Evropa leží na hranici obou zón a v některých letech v ní převažuje počasí spíše atlantické, v jiných naopak kontinentální. V době poledové průměrná teplota kolísala jen v rozmezí 4 °C a srážek bylo nejvýš o třetinu méně či více, než je současný průměr; i toto kolísání ovšem ovlivňovalo evropský pravěk i pozdější dějiny našeho kontinentu.

ČÁST PRVNÍ:

Od paleolitu do konce doby bronzové

1. Paleolit a mezolit

Žili v Evropě už tehdy naši předkové?

I člověk se od pradávna vyvíjel evoluční cestou, a to spolu s příbuznými mu zvířecími tvory, kteří se postupně od jeho vývoje oddělili a šli poněkud jiným směrem. My zde můžeme sledovat lidský vývoj až od doby, kdy je nám dostupný v kosterních pozůstatcích, jež jsou podobnější dnešnímu člověku více než dnešním lidoopům.

Čtvrtohory (kvartér) se dělí na starší pleistocén, provázený několika zaledněními větší části Evropy, a mladší holocén; paleolit patří do pleistocénu a mezolit do počátku holocénu. Nejmohutnější zalednění Evropu postihlo během mindelského glaciálu, kdy severský ledovec postoupil až do jižní Anglie a k severní hranici českých zemí a maxima dosáhl jižně od nás i ledovec alpský. V následujícím mezidobí došlo k dalšímu oteplení (v době jeho vyvrcholení bylo asi o 3 °C tepleji než dnes) a po něm pak k poslednímu risskému glaciálu. S jeho ústupem je spojován přechod od paleolitu k mezolitu, tedy střední době kamenné, který se dnes datuje asi do 9. tisíciletí př. Kr.

Starý a střední paleolit: Nejstarší lidé

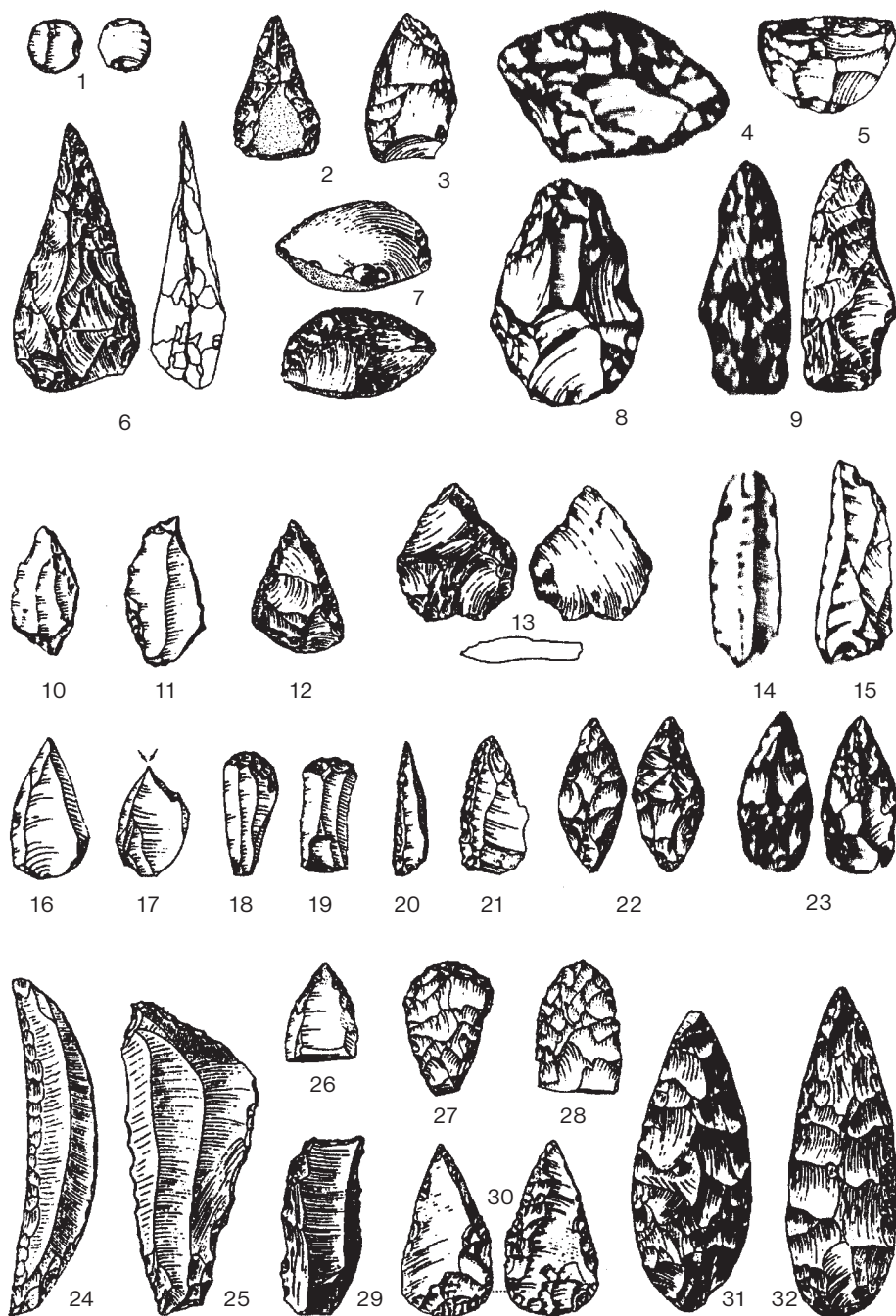
Za kolébku lidstva je považována Afrika či oblast tzv. Lemurie, spojující Afriku s jihovýchodní Asií. I když nové nálezy dokázaly přítomnost jiných pralidí i na dalších místech – v Asii, Indonésii a Zakavkazsku, v Evropě zatím začínají doklady koster pralidí až v souvislosti s *Homo erectus*, jemuž už je také připisována štípaná kamenná industrie (clactonien apod., již asi 1 500 000 let př. Kr.). S touto dobou jsou spojovány i nejstarší známé chýše s ohništěm (Terra Amata u Nice); o něco pozdě-

ji vzniká populární kultura pěstních klínů (abbévilien, acheulén), jejíž nositelé přišli do Evropy z Afriky. Po vyspělém starém paleolitu nastupuje střední paleolit (asi 300 000–40 000 let př. Kr.)

Mladší fáze středního paleolitu s převážně chladným podnebím byla dobou, kdy v Evropě převažoval člověk neandertálský; počet obyvatelstva v Evropě tehdy vzrostl. Tzv. levaloiská technika představovala již intencionální opracování úštěpů specifického tvaru – čepelek. V Evropě se pak rozvíjel mousterián s větší variabilitou drobnotvarých industrií, jejichž nositelem byl vedle neandrtálců už také Homo sapiens ve své primitivní formě (obr. 1). V první fázi posledního glaciálu (Würm I, moustérien) se tedy setkáváme jak s klasickými neandertálci, tak i s tzv. protosapienty, jejichž čelo je výše klenuté a čelisti méně vystupují. Během aurignacienu a s ním současném szeletiénu neandrtálci postupně vymizeli, v gravettienu pak již všude převládl druhově odlišný Homo sapiens. Studium DNA dnes ovšem připouští, že něco z neandrtálců v genomu pozdější populace zůstalo.

Gravettien je dnes datován asi lety 30 000–20 000 př. Kr. a patří k němu řada lokálních skupin, mj. moravský pavlovien a skupina Kostenki v Rusku. Kamenné nástroje se rozrůznily (drásadla, hroty, nože) a vedle jeskynních obydlí byly stavěny i chýše. Na protosapientní formy navazuje podle obecně přijímaného názoru Homo sapiens sapiens, který se z Předního východu asi okolo 40 000 let před Kr. rozšířil po celém Starém světě spolu s čepelovými industriemi. Starší variantě patří nálezy datované dnes zhruba okolo 30 000 let př. Kr., gravettské na Moravě jsou poněkud mladší (Dolní Věstonice, Pavlov). Tomuto pračlověku patřil celý mladý paleolit, gravettien, magdalénien a jejich obdoby jinde v Evropě. Homo sapiens sapiens se usídlil na území celého Starého světa, přičemž africké i východoasijské rasy lidí představují určité lokální adaptace tomu či onomu prostředí. V mezolitu se lidé stávají gracilnějšími a tělesná výška od severu k jihu postupně klesá; podobnou situaci zaznamenáváme i dnes.

Následujícímu solutrénu se připisují již i některé památky paleolického umění, ale většina jich patří až magdalénienu, datovanému dnes zhruba 17 000–11 000 let př. Kr. Na něj navázal pozdní paleolit, v němž definitivně ustoupil ledovec. Toto období je charakterizováno mnoha menšími skupinami, vesměs užívajícími drobné čepelky, blížící se mezolitickým.



Obr. 1. Středopaleolitické a raně mladopaleolitické kamenné nástroje. 1–9 micoquien 1–15 moustérien, 16–23 bohunicien, 24–32 szeletien.

Atlantida, co s legendou?

S mladým paleolitem je časově spojena báje o Atlantidě, která podle egyptských kněží a informací, které od nich přinesl Solón, měla zaniknout asi 9 tisíc let před Platónem. Příběh Atlantidy se objevuje v Platónových dialogích „*Timaios*“ a „*Kritias*“. Atlantida, která měla údajně ležet západně od atlantského pobřeží Evropy, se podle báje potopila po rozsáhlém zemětřesení; podobně jako zanikl předpotopní svět podle bible i podle sumerských legend. Tehdejší Atlantové nebyli ještě autonomními bytostmi. Bohové jako kormidlem řídili tehdejší lidstvo – „hýbali lidskou duší podle své vůle“ (*Kritias* IV, 109c). Válečné umění bylo tehdy společné ženám i mužům, Válečnická vrstva žila odloučeně a byla živena ostatními členy společenství; což mj. odpovídá i staroindické tradici. U Platóna byli ovšem součástí společenství – na rozdíl od obvyklé indoevropské tripartity (kněží, bojovníci, pracující lid) – též Strážci, tedy vůdci řídicí celé společenství.

Také tehdejší Řecko bylo podle Platóna úrodné a jeho obyvatelstvo mělo k dispozici dostatek zemědělské půdy, která byla později odplavena do moře. Její pozdější, mnohem méně utěšený stav byl způsoben také zemětřesením a potopou (*Kritias* 112a). Řečtí vládci sídlili v tomto období na athénské akropoli a požívali velké vážnosti v Evropě i Asii.

V Atlantidě, jejíž dynastii založil Poseidón spolu s dcerou první tamní lidské generace, žilo mj. mnoho slonů (*Kritias* IV, 114 d). Všichni atlantští vůdcové byli božského původu, podobně jako čínští císaři. Smutný konec Atlantů byl zaviněn morálním úpadkem (podobně skončilo i nespravedlivé předpotopní lidstvo v bibli) a také ovšem pýchou, zpupností. Pozdější úpadek lidstva po atlantské katastrofě podle Platóna znamenal návrat k primitivnímu stavu barbarství.

Další líčení nádherných paláců a technických staveb v dialogu *Kritias* našemu evropskému paleolitu rozhodně neodpovídá, ale skvělé umění mladého paleolitu jako by bylo alespoň odleskem té báje. I geologický výraz diluvium znamená „předpotopní“, zatímco aluvium „popotopní“ – a tam patří až náš mezolit.

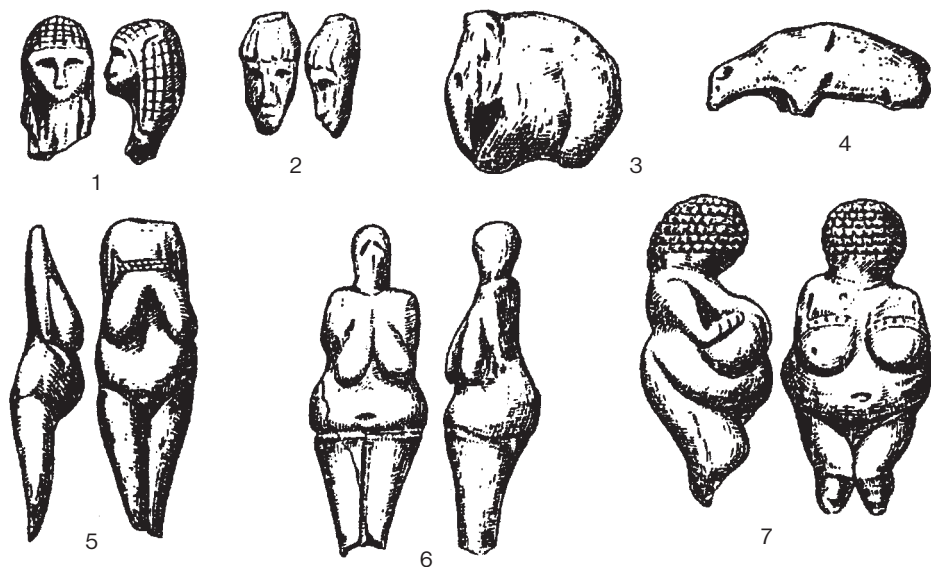
Méně známá je druhá část poselství báje o Atlantidě, kterou Platón líčí v dialogu *Timaios*: hrdinný řecký či snad jen athénský lid, v čele se svými spravedlivými vůdci, zachránil Evropu i severní Afriku před atlantským útokem. Na tyto pasáže navázali zejména v novověku ti, kdo kritizovali Ameriku. Například Anatole France píše v *Ostrově tučňáků* o americkém rytmu života a o tom, jak se jeho hrdinovi až po hodino-

vém běhu v Atlantidě – patrně v New Yorku – podařilo porazit prvního Atlanta. Také pozdější i současní kritikové Spojených států se někdy vracejí k příměru atlantské báje, využívající toho, že již ve starých legendách se Evropa vymezovala i proti Západu.

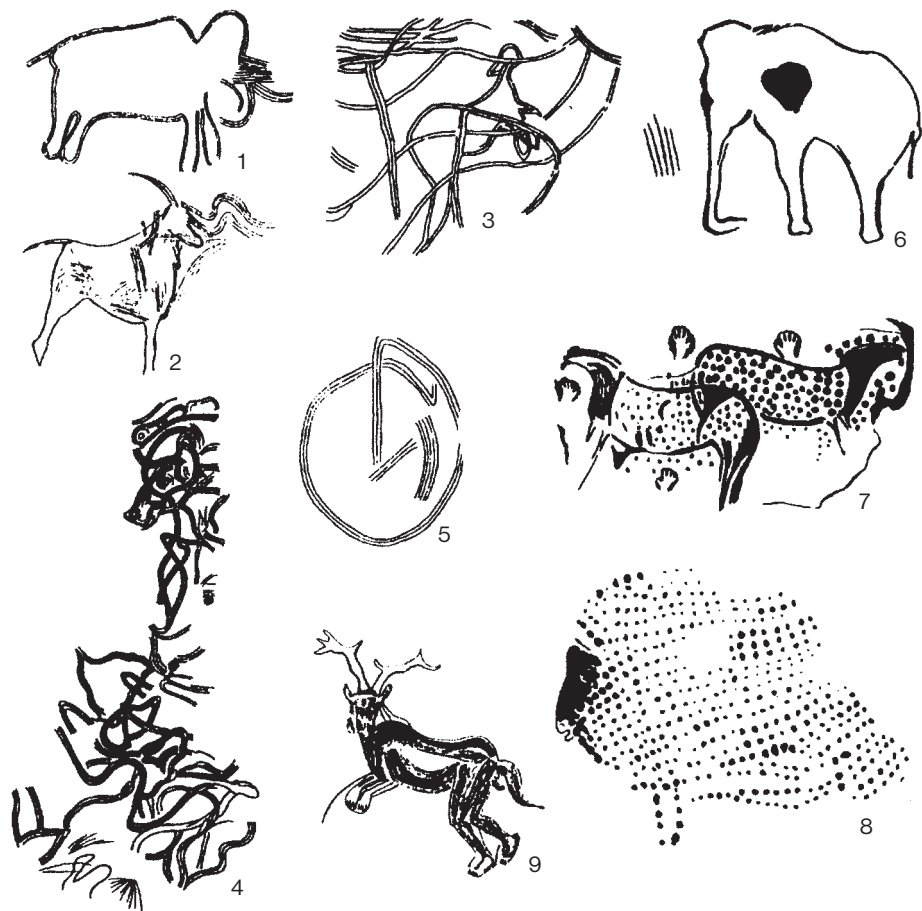
Mladý paleolit: Jak vysvětlit jeho umění?

Mladý paleolit (asi 40 000–10 000 let př. Kr.) už v lecčem vykazuje evropskou specifikou. Lidé známí z kosterních pozůstatků té doby dosáhli již zhruba dnešní somatické podoby. Lovena byla velká zvířata. Štípanými nástroji, odráženými z pazourkových jader, byly především dlouhé čepele, které podle svého dalšího uzpůsobení sloužily jako nože, rydla, vrtáky a škrabadla.

Výrazným poselstvím převážně evropského mladého paleolitu je mladopaleolitické umění. Zatímco sošky a rytiny byly nalézány na velkém teritoriu, dokonce až za Uralem, nástěnné malby známe (s několika málo výjimkami) pouze z jeskyní ve Francii a Španělsku. Sošky žen zobrazují většinou matky, které už několikrát rodily, obvyklý název paleolitické Venuše je ovšem z hlediska našich estetických přístupů eufemismem (obr. 2). Funkce mateřství jako symbolu obnovy a udržení



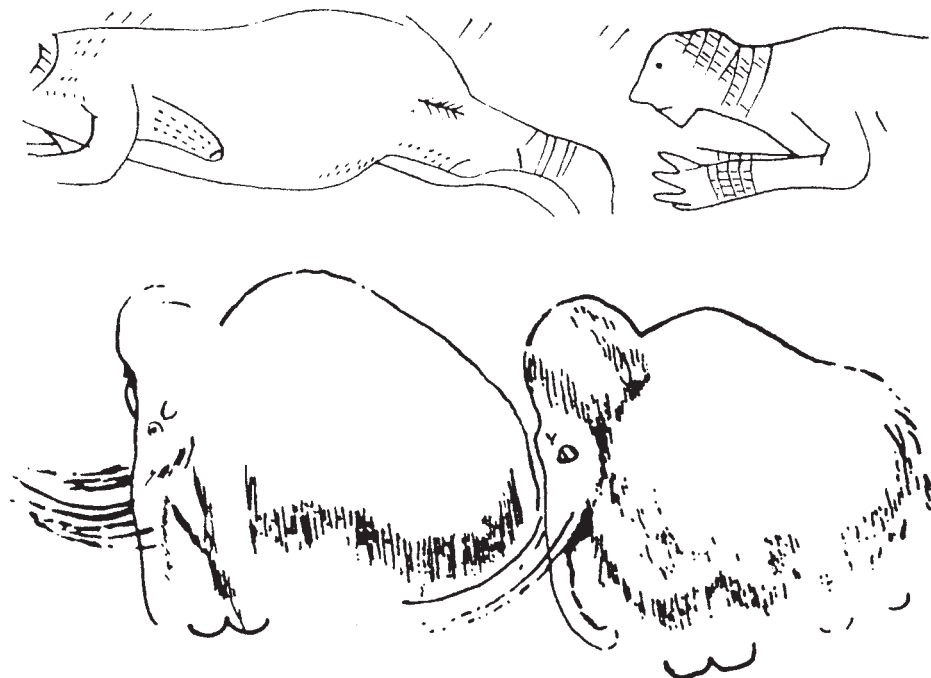
Obr. 2. Mladopaleolitická plastika. 1 Gönnersdorf, 2–4, 5 Kostěnk, 6 Dolní Věstonice, 7 Willendorf.



Obr. 3. Mladopaleolitická zobrazení zvířat (1–2, 6–7 Le Pech-Merle), pastí (3–5), a šamana (9 Trois-Frères).

rodu hrála zřejmě v tehdejším náboženském myšlení rozhodující úlohu. Muži jsou zobrazováni daleko méně; někdy s jakýmsi maskami. Dostí četné jsou i jednoduché figurky zvířat z kosti a z pálené hlíny, často se vyznačují pozoruhodným smyslem pro zachycení podstatných charakteristických znaků (obr. 2. 3–4).

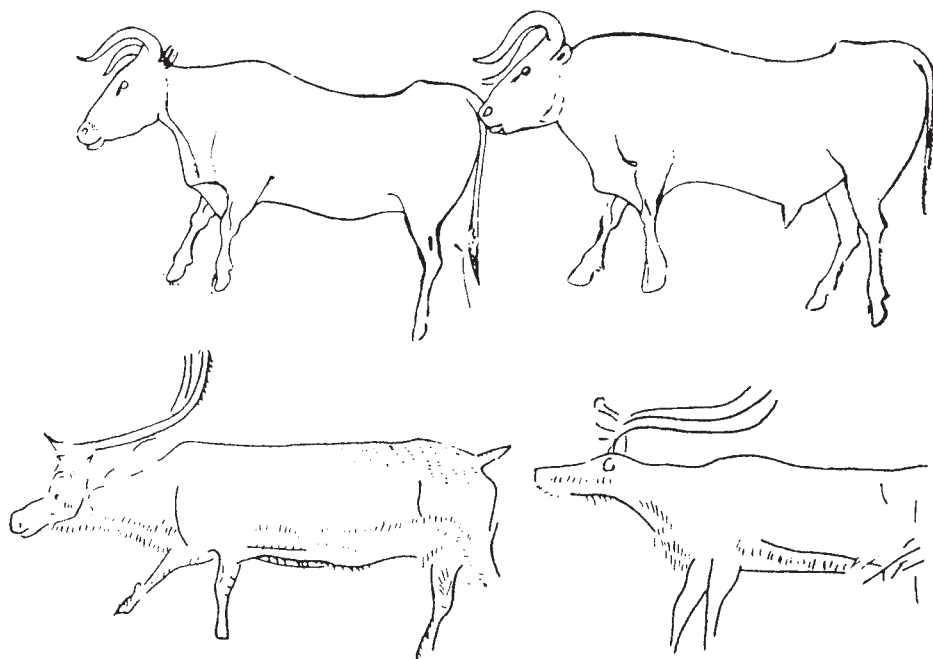
Nejslavnější památky paleolitického nástěnného malířství jsou známy z jeskyní v Dordogni nedaleko Atlantského oceánu, kde mimořádně vhodné mikroklimatické prostředí způsobilo, že se většina maleb mohla bez újmy dochovat. Dordognské malby charakterizují skvělé kresby, jen lehce načrtnuté jakoby akvarelem na odzadu namočené čtvrtce. Věrnost předlohám činí z nejlepších z těchto maleb pravé skvosty



Obr. 4. Mladopaleolitické rytiny zobrazující lidský a zvířecí pár. Nahoře Isturitz, dole Font-de-Gaume.

(foto 1: 1, tab. 1: 1, obr. 3–5); zejména se to týká magdalénienské fáze a nedávno odkryté jeskyně Chauvet. Ve valné většině jsou na malbách zachycena lovená zvířata. Tyto motivy jsou často vykládány jako původně magické, přivolávající kořist, ale spíše jde asi o úsilí uvést do harmonického souladu svět zvířat i lidí, přičemž hlavním smyslem maleb je to, aby kořisti bylo dosti i později, aby se zvířata dále množila a dostatečně reprodukovala (obr. 4–5). Určitý okruh nesporně zajímavého mladopaleolitického umění, pokoušejícího se o zachycení skutečnosti v pozitivním smyslu, se zdá být evropským fenoménem a lze pochopit ty, kdo v těchto malbách hledají ozvěnu dávné Atlantidy spíše než na daleko pozdější Thère doby bronzové; Ovšem o bájně Atlantidě samé, jak bývá líčena v mýtech, nedokáže dnešní archeologie říci nic jistého.

Vedle velmi naturalistických, přírodě věrných zobrazení se v mladopaleolitickém malířství objevují též abstraktní symboly a schematicky zachycené lidské figury; někdy jsou zobrazeny i jednoduché příběhy: mamut chycený do pasti, lovec napadený divokým zvířetem (foto 1).



Obr. 5. Mladopaleolitické zvířecí páry. Nahoře tur, Teyat, dole jeleni, Petersfels.

Toto umění je performační, představující finální relikv nějakého rituálu; nové skici často nerespektovaly starší kresby na stěnách. Dochované malby pravděpodobně souvisely s magickými rituály (viz obr. 3: 9). Snad již tehdy byla magie spojena s užíváním drog, jak nám to líčí nejen nejstarší dochované vrstvy indické mytologie, ale i náboženské praktiky mnoha přírodních lovecko-sběračských národů současnosti. Někteří historikové interpretují zobrazení býků v jeskynních malbách jako znamení zvěrokruhu, jímž počíná „náš“ platónský rok, jiní kostěné destičky se zářezy jako kalendář, který byl již v té době užitečný jak pro sběrače rostlin, tak pro lovce zvířat, jejichž rozmnožování souviselo s různými ročními obdobími.¹⁴

V období mladého paleolitu zaznamenáváme také první lidstvem způsobenou katastrofu: vybití velkých zvířat; jakkoli spoluvinníky byly asi také nepříznivé klimatické změny. V gravettieniu byla vybita největší z nich – mamuti, v magdalénieniu pak velká stáda koní a divokých turů. Vybití velkých zvířat lidmi, byť ovlivněné i klimatickými změnami, přineslo kolaps celého tehdejšího ekosystému, tedy jednoznačně nega-

¹⁴ Srv. Svoboda, I., *Čas lovců*. Brno 1999, s. 129–136; Juřina, P., *Antická souhvězdí jako kulturní fenomén*. Praha 2012, s. 43–45.

tivní jev, jenž byl specifický zejména pro Evropu, i když na Sibiři tomu nebylo výrazně jinak.

Na konci mladého paleolitu (asi 10 tis. let př. Kr.) ustoupil světový ledovec, který na velké části kontinentu vystřídal jehličnatý les; jen v Černomoří a v Karpatské kotlině se udržely stepi. *Táním světového ledu se zvedla mořská hladina a tímto „zaplavením Atlantidy“ se od evropského kontinentu oddělily Britské ostrovy a jižní Švédsko; Evropa nabyla zhruba dnešní podoby.* Kulturní obraz, jaký nám poskytují kamenné nástroje, se rozrůznil a vznikla řada lokálních skupin, jejichž způsob obživy se přizpůsoboval měnícím se přírodním podmínkám.

Nejzajímavější projevy výtvarného umění pozdního paleolitu známe ze Španělska, kde můžeme nalézt scény lovu, válečného střetu i rituálních obřadů a slavností s množstvím figur (obr. 6). Na Předním východě tehdy stoupal význam sběru semen pozdějších kulturních rostlin, což vedlo k objevu jejich pěstování – k zemědělství a posléze také k chovu domácích zvířat.

Pokud můžeme soudit, vyznačovalo se náboženství mladopaleolitických lidí rysy podobnými pozdějšímu šamanismu. Mladopaleolitičtí



Obr. 6. Tzv. levantské umění španělského mezolitu. 1 vybírání medu, 2–4 lukostřelba a boj, 5 rituální tanec žen.

lidé ve svém úsilí o dosažení souladu s přírodou okolo nich a s duchovním světem svých božstev a předků užívali již i jisté drogy a bezpochyby také loveckou a jinou magii. O jejich způsobu myšlení víme snad nejvíce od australských domorodců. Nazývá se obvykle „dreaming“ a je spíše pocitové, odlišné od našeho dnešního vnímání, třebaže leží kdesi hluboko i v našem podvědomí.¹⁵ Tzv. rentgenové kresby evropského mladého paleolitu (foto 1: 2) připomínají podobné v Austrálii; archaický způsob myšlení, který známe od australských domorodců, existoval patrně i v mladém evropském paleolitu.¹⁶

Francouzi i Španělé jsou velmi hrdí na své jeskynní malby, které patří k obecnému kulturnímu dědictví lidstva; na Moravě je oblast okolo Pálsavy s paleolitickými tábořišti a věstonickou Venuší považována za jedno z vrcholných období moravského pravěku, co do důležitosti následujícího hned za Velkou Moravou. Už v době paleolitu měla Evropa svá specifika.

MEZOLIT

Podle analýz DNA patří mezolitické obyvatelstvo mezi naše přímé předky. Podle mínění některých historiků bylo mezolitické obyvatelstvo již indoevropské a stalo se základem dnešního evropského obyvatelstva. Zůstává ovšem otevřenou otázkou, lze-li pro to nalézt dostatek důkazů.

Poslední předzemědělskou fází evropského vývoje byl mezolit, který probíhal současně s obdobím nejstaršího neolitu na Předním východě. Lidé již tehdy nesledovali stáda velkých zvířat, ale usazovali se v blízkosti řek a jezer, které díky rybolovu skýtaly dobrou možnost obživy; podobné osady vznikaly na mořském pobřeží. V Evropě lze v té době rozlišit množství lokálních kultur. Převažovalo lesní až lesostepní prostředí, zvířata již byla podobná dnešním. Mezi lovnou zvěří převládala drobná, například zajíci, bobři a vodní ptáci, v tehdejších lesích žili ale také divocí tuři, losi, jeleni a medvědi. Jako lovecký nástroj sloužil především luk se šípy, jejichž kamenné hroty byly často malých rozměrů (pod dva centimetry) a geometrických tvarů (trapézovitě, trojúhelníkově). Vedle luků byla užívána i kopí, harpuny a bumerangy; lovce provázela domestikovaný pes. Lov byl již ovšem spíše jen doplňkem potravy, neboť stále větší význam získával sběr plodů. Díky tzv. mokřým nalezi-

15 Srv. Bouzek, J., *Umění a myšlení*, c.d., s. 17–24; Lewis-Williams, D., *Mind in the Cave*. Johannesburg 2005.

16 Srv. např. Morgan, S., *Sem patřím*. Praha 2002 (orig: *My Place*, 1987).

štím pod vodou, v bažinách a rašelině známe vedle kamenných seker zasazených v dřevěných násadách i lodě vydlabané z jediného kmene (tzv. monoxylly), pádla, sáně, lyže, vrše a sítě.

Chaty byly vesměs malé, lehké konstrukce, drobné osady bývaly většinou umístěny na vyvýšených místech, s dobrým výhledem po okolí, a obvykle na písčích či štěrkopísčích, které snadněji vyschnou. Dokladem osídlení jsou i drobná pohřebiště s hroby ve skrčené poloze; na kostrách v nich nalezených jsou často stopy násilné smrti: hroty šípů či stopy úderů na lebkách. Při větší hustotě osídlení častěji docházelo ke střetům. Lokální facies svědčí o rozrůznění lokálních skupin, které se vesměs přizpůsobily přírodním podmínkám té které oblasti, od Středomoří až po evropský sever, od Atlantiku až po Ural. Vzhledem ke svému způsobu obživy potřebovaly tehdy i malé skupiny lidí k zajištění života větší teritorium než pozdější zemědělci. Nedovedli si vytvářet větší zásoby na zimu a pracovali jen lehce a málo; zejména ve středomořském pásu s mírnou zimou. Jak ukazují studie současných předneolitických civilizací, pokud panovalo přiměřené počasí, stačilo tehdy lidem pracovat nejvýše dvě hodiny denně a ostatní čas bylo možné věnovat povalování či zábavě;¹⁷ proto bylo na toto období vzpomínáno později jako na zlatý věk. Aurea prima sata est aetas, quae vindice nullo, sine lege, fide, rectumque colebat.“ („Prvním byl zlatý věk, který bez obhájce, bez zákonů, zachovával věrnost a právo.“)¹⁸

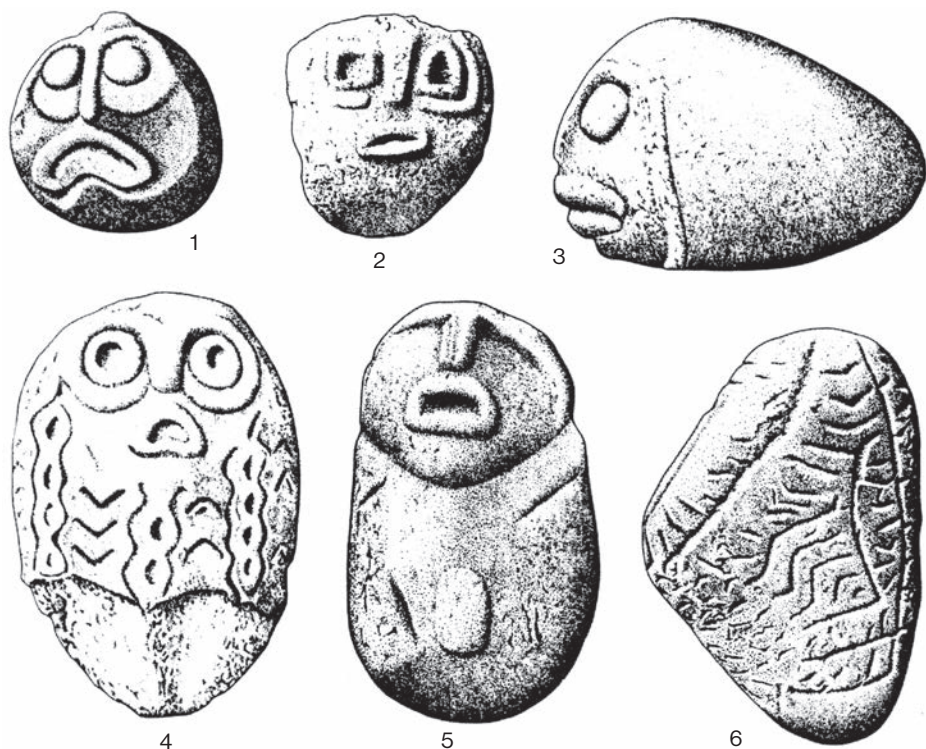
Mezolitické umění bylo chudší než umění mladého paleolitu, ale nástěnné malby v řadě španělských jeskyní tvoří svým „levantským“ stylem jakýsi most mezi uměním paleolitickým a neolitickým. Z lokalit tamního azilienu jsou známy také malované a upravované oblázky (v. podobné foto 5: 2, 4). Štípané kamenné nástroje svědčí o smyslu pro geometrické tvary. Z nalezených šperků jsou známy provrtané ulity a zvířecí zuby. Hlavní mezolitické provincie se rozkládaly na západě, severu a východě Evropy; ty z mírného evropského pásu, od Britských ostrovů až po severní Černomoří, vykazují podobnosti, a tak lze snad už mluvit o navzájem si podobném specifickém konglomerátu evropských kultur, tehdy v řadě aspektů odlišných od současných civilizací Blízkého východu. Důvodem vzájemné podobnosti bylo především podnební pásmo se zimou provázenou sněhovou pokrývkou, které bylo nutno čelit. Nejzajímavější plastické umělecké památky tehdejší doby jsou známy ze Srbska,

17 Např. Lévi-Straus, C., *Smutné tropy*, Praha 1966 (orig: *Tristes tropiques*, 1984).

18 Ovidius, Publius Naso, *Metamorphoses (Proměny)* I, 89–112.

z lokality Lepenski Vir (obr. 7, foto 2: 1). Upravené oblázkovité sošky připomínají ryby. Tato kultura přetrvala jen do začátku neolitu; jejich osada byla neolitiky zničena. *Pozoruhodné plastiky z oblázků konce mezolitu a neolitu z Balkánu, Řecka, Itálie a Iberského poloostrova oslovily i abstraktní umění 20. století* (foto 2: 1 a 5: 2 a 4, tab. 1: 3).

Ve Středomoří je mezolit zatím znám – na rozdíl od pozdního paleolitu s jeho nástěnnými malbami z franko-kantaberské oblasti – z méně lokalit. Snad se tam někdy v té době už přecházelo k protozemědělství, tj. intenzivnímu sběru divokých obilovin a jiných semen a plodů (srov. jeskyni Franchthi na Peloponésu), po vzoru prvních neolitických civilizací, známých zejména z východního Turecka a přilehlých oblastí Íránu, Sýrie a Palestiny. První zemědělci ještě keramiku neužívali, ale kupodivu už zakládali menší města a vedle nástěnných maleb v domech stavěli i kamenné stély s figurálními zobrazeními (první z nich patří ještě konci mezolitu). V Číně je doložena hrubá keramika datováním srovnatelná s koncem paleolitu, ale zemědělství tam proniklo až o mnoho později.



Obr. 7. Oblázkové skulptury konce mezolitu, Lepenski Vir, Srbsko.

Předneolitická civilizace zůstala v povědomí lidstva navždy zlatým věkem, dobou před vyhnáním z ráje. Doba saturnská znala jen pomalý pokrok: Saturnus/Kronos požíral své vlastní děti, a brzdil tak vývoj.

V mladém mezolitu započala tradice obvyklého „dlouhého“ kalendáře starých kultur. Klíčový kalendářní bod, kterým prochází jarní východ Slunce v příslušném souhvězdí zodiaku, stanovoval jak celý platónský rok, trvající přibližně 25 900 let, tak i jeho dvanáct „měsíců“, trvajících vždy zhruba dvě a čtvrt tisíciletí. Bylo obvyklé považovat za počátek kalendáře období Lva, podle dnes obvyklého počítání snad cca 10 800–8640 př. Kr.¹⁹

Lidstvo nastoupilo na konci mezolitu cestu vedoucí k samostatnosti, k emancipaci, ke svobodě. Pozdější úseky této cesty jsou považovány za předoasijsko-evropské, a od doby Berana už jen za evropské, specifikum. Vyhnání z ráje – čili přechod od mezolitu k neolitu – bylo tedy počátkem cesty vedoucí k evropské civilizaci. Podle Schillera patřil den ochutnání ze stromu moudrosti a vyhnání z ráje k nejšťastnějším dnům v životě lidstva.

2. Neolit

Dnes se lze setkat u části archeologů s názorem, že evropské neolitické obyvatelstvo bylo již indoevropské, ale většina jazykovědců se k tomuto názoru staví skepticky a argumenty uváděné na podporu takových tvr-

19 Dnes obvyklé počítání těchto období vypadá přibližně takto (podle Juřina, P., *Antická souhvězdí jako kulturní fenomén*, c.d., s. 18):

10 800–8640 př. Kr.: Leo – věk Lva, závěr mezolitu, Göbekli Tepe apod.;

8640–6480: Cancer – věk Raka, raný neolit, počátky tzv. indické protoneolitické kultury;

6480–4320: Gemini – věk Blíženců, vyspělý neolit, perská Avesta;

4320–2160: Taurus – věk Býka, vrchol egyptské a krétské kultury;

2160–0: Aries – věk Berana, doba řecko-římské kultury;

0–2160: Pisces, – věk Ryb, křesťanský věk;

2160–4320: Aquarius – věk Vodnáře, symbol hnutí New Age, známého i z Formanova filmu.

Dříve historikové a astrologové kladli – a někteří tak čini i dnes – tato období jinak a jejich hranice datovali zhruba o tisíc let později. Tak dobu Blíženců (vyspělého neolitu) kladli až do 6.–4. tisíciletí př. Kr., dobu Býka od konce 4. až do konce 2. tisíciletí př. Kr. (to lépe odpovídá době egyptsko-mezopotámské civilizace), dobu Berana od 1. tisíciletí př. Kr. až do počátku středověku (odpovídá době řecko-latinské) a dobu Vodnáře, nastupující po našem věku Ryb, do vzdálenější budoucnosti.

zení považují za nepodstatné. Jistě ovšem patří neolitické Evropané mezi naše předky; nadto jejich zemědělství pomohlo vytvořit nejlepší půdy ve střední Evropě, černozemě.

Stříbrný věk

Nástup neolitické civilizace, provázený především pěstováním obilovin a domestikací domácích zvířat, byl jedním z největších výdobytků lidstva. Byl výsledkem faktorů, které se později už nikdy nepodařilo zopakovat v takové šíři, jakkoli pozdější kultivace rýže a kukuřice sehrály obdobnou úlohu v jihovýchodní Asii, resp. v Americe. Vedle rolnictví a chovu domácích zvířat se také začaly stavět pevné domy, rozvíjela se textilní výroba a hrnčířství, výroba broušených kamenných nástrojů. Během neolitické revoluce Evropa především přejímala již rozvinuté zemědělské metody z Předního východu, i když přitom prokázala i schopnost adaptace přejatých vynálezů a jejím objevem byly jak dřevěná architektura, tak okrouhlé příkopem obehnané svatyně – rondely. Značná část mezolitické populace se dala přesvědčit, aby se k neolitickým kolonistům přidala. To se zdá ukazovat i studium DNA z kosterního materiálu získaného z neolitických hrobů na většině území Evropy.²⁰ V řecko-římské tradici byl neolit stříbrným věkem, který byl sice horší než předchozí zlatý věk, ale lepší než pozdější věk měděný. V biblické tradici pak neolit odpovídá době po vyhnání z ráje, kdy se mladší bratr Ábel stal pastevcem a Kain zemědělcem (Genesis 4, 1–2). *Bratrovražda symbolizuje konfliktní situaci, kdy na úrodných půdách s dostatečnými srážkami (taková je i většina Evropy) rolníci nad pastevci vyhráli.*

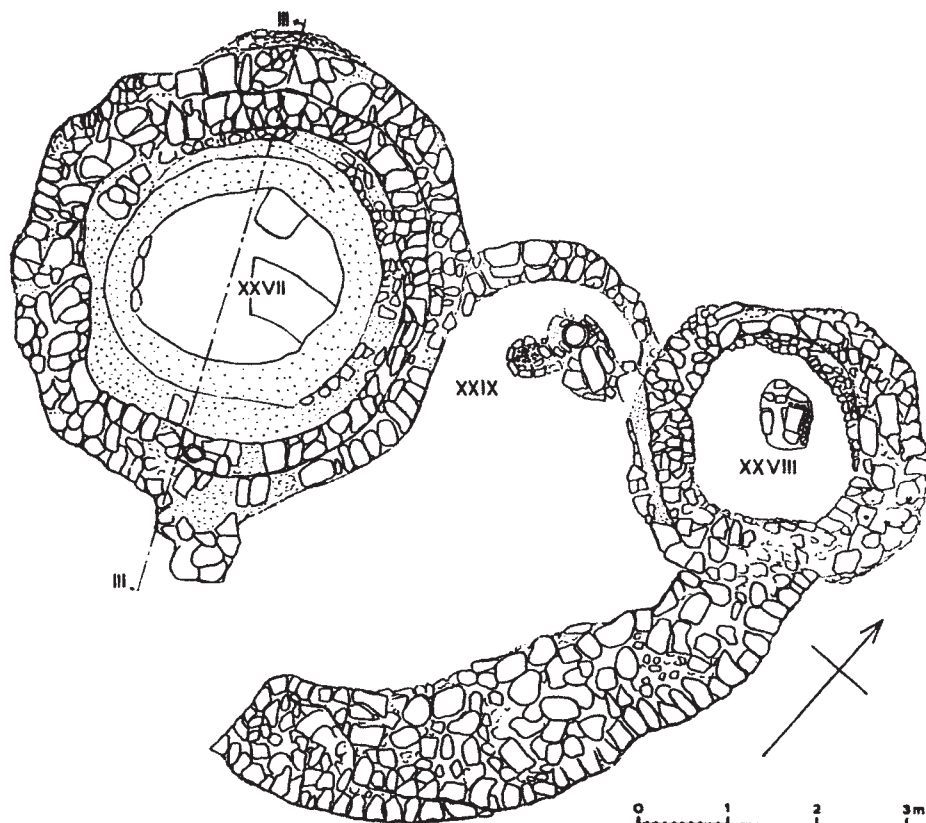
Přední východ

V mytologii staré Indie a Íránu jsou dochovány dvě různé tradice o přechodu od mezolitu k neolitu. Staroindická tradice považuje krávy za hlavní symboly bohatství, o které jsou vedeny i války, ale obdělávání půdy nezná. Každodenní soustavnou práci považuje za nízkou činnost, která nesnese srovnání s působením kněží a bojovníků; nejvyšším cílem, o který by měl každý člověk usilovat, je odpoutání se od závoje májů pozemského světa a směřování ke světu duchovnímu. Ve sta-

²⁰ Renfrew, C. – Boyle, C. (eds.), *Archaeogenetics, DNA and the Population Prehistory of Europe*. Cambridge 2000.

roperské tradici je už naproti tomu význam každodenního lidského úsilí hodnocen jinak. Nejstarší vrstvy Avesty rozlišují Írán (reprezentující „našince“), jehož obyvatelstvo obdělává půdu a ochočuje zvířata, a plní tak úlohu lidstvu přiměřenou, a lovecko-sběračský Túrán, který tyto schopnosti nerozvíjí, a není proto schopen zušlechťovat svět lidskou činností.

Na náhorní planině mezi východním Tureckem, Íránem a Irákem, kde se zemědělství rozvíjelo především na základě kultivace obilovin, které tam v divoké podobě již rostly a jejichž semena byla sbírána už před počátky rolnictví (do této oblasti patřila i část Sýrie a Palestiny), byly domestikovány napřed kozy a ovce. Například v Çatal Hüyükü v jihovýchodním Turecku zůstával tur lovným zvířetem ještě i v době, kdy zde kozy a ovce byly již chovány běžně. Naproti tomu u předků autorů Upanišád a bráhmánské mytologie, která vznikala ve střední Asii, byly, jak jsme už viděli, na prvním místě důležitosti krávy. Patrně proto, že



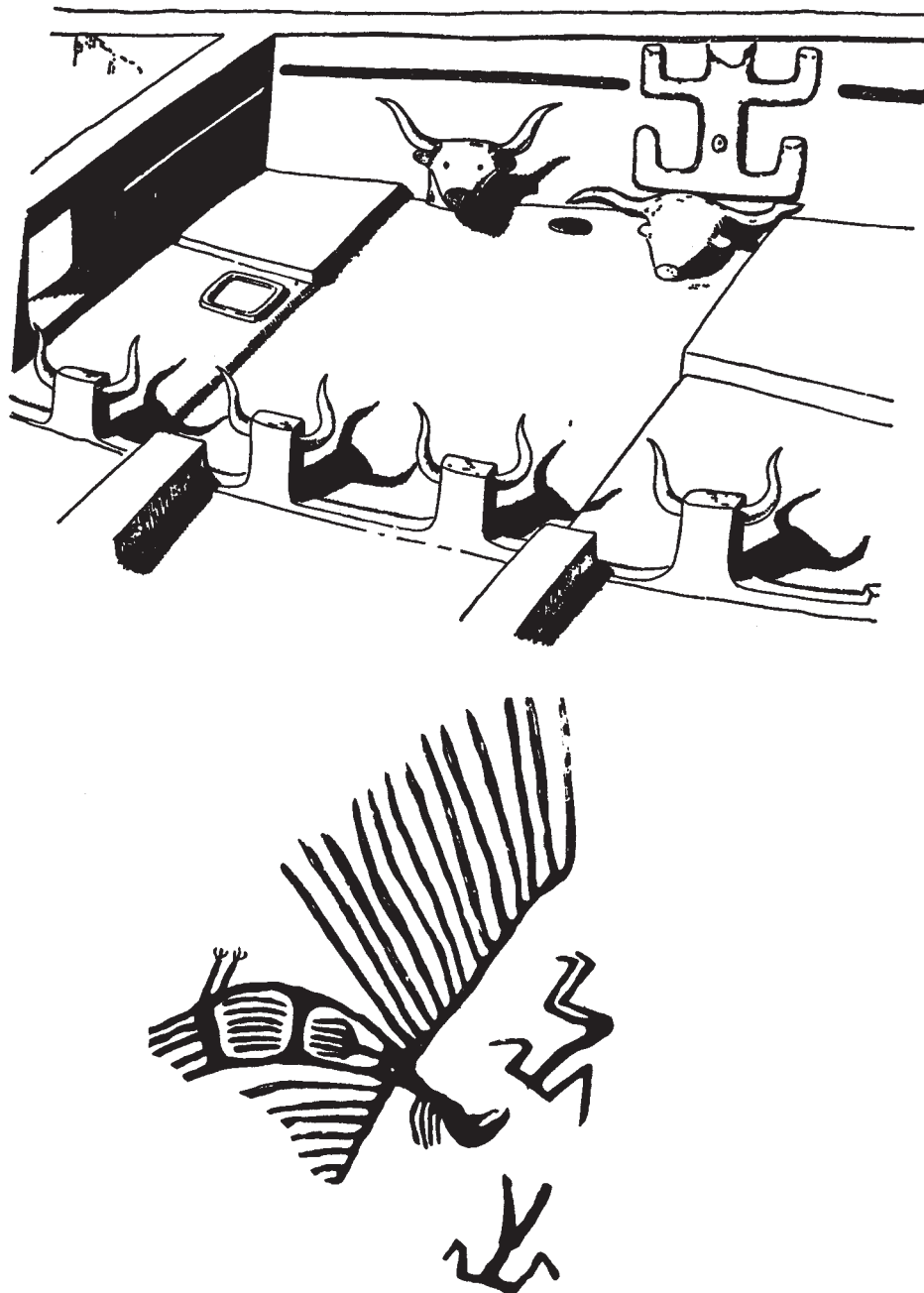
Obr. 8. Chirochitia, Kypr, prekeramický neolit, okrouhlé domy XXVII–XXIX.

krávy potřebují k obživě dlouhou trávu, které bylo ve stepi dost, zatímco kozy a ovce se snadněji spokojí i s trávou krátkou, která na Předním východě v semiaridní oblasti převládala.

První objevy osad nekeramického neolitu v Íránu odkryly architektonické konstrukce okrouhlého půdorysu s klenbou, podobné eskymáckým iglú. Tuto tradici máme doloženu ještě v mladší kultuře Chirochitia na Kypru (obr. 8), ale dnes víme, že současně s nimi byly budovány už i stavby pravouhlých půdorysů, zasazované do sítí ulic. Velkým překvapením posledních tří desetiletí je objev existence měst předkeramického neolitu s architekturou domů s kamennými podezdívkami, s více paralelními zdmi vedle sebe (tzv. grillové domy) a s kamennými stélami. Žilo v nich až několik tisíc obyvatel. Urbanizace tedy následovala neolitickou revoluci v těsném sledu, a možná jí i předcházela. I nejstarší dosud objevené urbanizaci ovšem předcházejí pilířové stavby v Göbekli Tepe, sestavené do soustředných kruhů a zdobené reliéfy zvířat, podle C14 datované do 10. tisíciletí př. Kr.²¹

Pokud jde o neolitické umění, vedle zmíněných plastik je významné také nástěnné malířství a reliéf. Reliéfy jsou nejlépe známy z Çatal Hüyüku v jihovýchodním Turecku: Velká Matka je zobrazena někdy jako rodící, s býčí hlavou před sebou (obr. 9 nahoře), jindy v kameni s milencem a dítětem. Na malbách jsou lovecké výjevy a scény, jak supi ohlodávají bezhlavé lidské mrtvoly (obr. 9 dole), jejichž hlavy jsou pověšeny na jakémsi plotě. Pohřby v Çatal Hüyüku byly ukládány napřed na platformách, a teprve následně byly kosti, dokonale očištěné supy a vybělené sluncem, pohřbívány do chat pod lavice při stěnách, na kterých tehdy lidé spali; vztah k předkům byl, jako podnes u všech přírodních národů, velmi úzký. Podobně signifikantní indicií poukazující na existenci staroperského náboženství v neolitu se jeví být plamenovité motivy na neolitické keramice, jako například v kultuře Sesklo v Řecku (tab. 1: 2), a obecná obliba červené barvy, jež byla užívána i při pohřbech. Ohňové oltáře ozdobná ohniště – jsou také známy už u neolitických civilizací; jistá forma náboženství Avesty je bezpochyby doložitelná již v počátcích neolitu: vzpomeňme také na Platónova starého Zarathustru (dialog *Alkibiadés I*).

21 Srv. Schmidt, K., *Die ersten bauten Tempel*. München 2006. A též katalog výstavy *Vor 12 000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. Karlsruhe 2007.



Obr. 9. Çatal Hüyük, Turecko. Nahoře svatyně s býčky a rodící bohyní, dole supi obírají bezhlavé trupy. Prekeramický neolit.

Kalendář a náboženství

Rozvoj zemědělství vyžadoval nejen více práce, ale také kalendář umožňující přesné plánování zemědělských prací. Jak megalitičtí lidé západní Evropy, tak obyvatelé střední Evropy vyvinuli v tomto směru velké úsilí. V naší oblasti s dostatkem lesů využili především dřevo a měkkou hlínu. Okrouhlé příkopy monumentálních rozměrů, rondely, jejichž známý počet v posledních letech rapidně vzrostl, byly – pravděpodobně s fenomény okolo nich (kůly, sloupy), které se nám dochovaly jen v náznacích – kalendářními svatyněmi, zajišťujícími řádný chod zemědělských prací,²² onen *retour éternel*, věčný koloběh.²³ Slunce, Měsíc i planety byly pečlivě pozorovány a podle jejich cyklů a pohybů byly řízeny zemědělské práce.

Byla rozvíjena i astrologie, založená na studiu pohybu ostatních planet sluneční soustavy a na postavení Slunce při jarní rovnodennosti. V Mezopotámii a v Egyptě je nám tehdejší astrologie dostupná skrze texty a soupisy souhvězdí, kterých bylo 12 ve zvěřtníku, 24 nad ním a 12 pod ním. S neviditelnou předpokládanou částí okolo jižního pólu bylo uvažováno celkem asi 60 souhvězdí, což se stalo i základem sumerské početní soustavy (u nás dochované v úhlech 6 × 60 stupňů).²⁴ V megalitické architektuře lze sledovat znalosti astronomie podle dochovaných linií vizírů; ve střední Evropě pak podle příkopových rondelů obtížněji, ale přece jen nikoli bez výsledků.²⁵

Sluneční rok je dodnes základem našeho kalendáře. Lunární cykly, ovlivňující výši přílivu, jsou ještě dnes sledovány a mnohde se podle nich řídí úvahy týkající se správné doby výsevu. Tento „kalendářní“ způsob myšlení máme dochován mj. v úslovích týkajících se křesťanských svátků a zemědělských činností, které v té či oné době je zapotřebí vykonávat: „Svatá Markyta hodila srp do žita“, „Na svatého Řehoře šelma sedlák, který neoře“. Zemědělský kalendář byl po příchodu křesťanství spojen se svátky světců, ale je dědictvím neolitu a způsobu myšlení, při kterém hlavní roli hraje paměť a naučená tradice, a jen malou úlohu vlastní iniciativa. Tvůrcům těchto kalendářů a astrolo-

22 Podborský, V., *Náboženství pravěkých Evropanů*. Brno 2006, s. 139–145.

23 Eliade, M., *Le mythe de l'éternel retour*. Paris 1981.

24 Sr. Charvát, P., Od nedohledna do nedohledna, vnímání času v civilizacích starověké Mesopotamie. *Archeologické rozhledy*, 44, 1997, s. 275–277. Těž sr. Juřina, P., *Antická souhvězdí jako kulturní fenomén*, c.d., s. 19–21.

25 Podborský, V., *Náboženství pravěkých Evropanů*, c.d., s. 139–145; Ministr, Z., *Géniové dávnověku, 7000 let orientace ke Slunci*, Praha 2007.

gům šlo ovšem nejen o správný plán zemědělských prací, ale v hlubším smyslu i o udržení harmonie mezi člověkem a přírodou, mezi lidskou komunitou a božstvy, řádem světa.

Jen málo lidí přinášelo nové poznatky či poselství – ti byli ostatními považováni za nadlidské heroje, a jako takoví byli reflektováni v mytologických vyprávěních v mnoha částech světa. Udržování řádu bylo úkolem kněžské vrstvy. Neolitické idoly, mezi kterými naprosto převažují ženské figurky (foto 2: 2–4 a foto 3: 1, tab. 1: 3, fig. 17), svědčí o tom, že ženské kněžství bylo v neolitu významnější než mužské. Pokusů o podrobnější interpretaci idolů je více, snad byly i pomůckami ženského zasvěcování do dospělosti, neboť veškeré staré civilizace praktikovaly iniciační rituály, které dívky i hochy uváděly do jejich dospělé úlohy. Jistě nadto existovaly i vyšší stupně zasvěcení, zejména pro kněžky a kněze; i při nich mohly idoly hrát svou úlohu. Uctívány byly jak velké bohyně země, tak sluneční božstvo²⁶ (obr. 24). Slunce je v některých jazycích mužského rodu, v jiných ženského (např. u Chetitů); slovanské jazyky to vyřešily neutrem.

Mnoho idolů představuje kněžky či podoby bohyní, a pravděpodobně také věštkyňe, Sibylly. Ve tvářích neolitických idolů je obvykle patrné soustředění, koncentrace na to, čemu se dnes říká vnitřní meditace; šlo o vnímání jiným způsobem, než jaký praktikuje bdělé vědomí našeho věku.²⁷ Jindy mají idoly na sobě masku, jež jim zakrývá tvář (foto 2: 3 a foto 3: 2); maska pozvedala význam její nositelky do polohy naindividuální heroizace. Sibylly prostředkovaly vůli bohů bezprostředněji než mágové, kteří věstili ze znamení hvězd. I v knize Genesis Starého zákona synové boží ještě obcovali s dcerami lidskými, neboť byly krásné (1. kniha Mojžíšova 6, 2–4), a měli s nimi dcery a syny, jež převyšovali normální lidskou sféru.²⁸ Ani v našem dnešním světě nepřicházejí děti na svět žádným jiným způsobem než skrze ženské lůno – a síly růstu rostlinstva ze semene byly v neolitu chápány jako podobné těm, jejichž prostřednictvím se rodí děti. I my ještě dokážeme vnímat tuto sílu v ženském organismu jako magickou, podobně je i pro nás fascinující ženská krása, jež je vnějším výrazem této schopnosti.

26 Podborský, V., *Náboženství pravěkých Evropanů*, c.d., s. 147–152. Bouzek, J., *Umění a myšlení*, c.d., s. 27–32; Lévi-Straus, C., *Pensée sauvage*. Paris 1962. Týž, *La potière jalouse*. Paris 1985. Eliade, M., *Mythes, rêves et mystères*. Paris 1994; Hansen, S., *Bilder von Menschen der Steinzeit*. Berlin 2007.

27 Chatwin, B., *The Songlines*. London 1988. Morgan, S., *Sem patří*, c.d.

28 Makkay, J., Early Near Eastern and South East European gods. *Acta Archaeologica Hungarica* 16, 1964, s. 3–64.

Fenomén udržování tradice se týká i závaznosti dekoru neolitických keramik, jejichž obecný symbolismus navazuje na keramiku předovýchodní, jak u nás doložili už B. Soudský s I. Pavlů.²⁹ Sám jsem měl kdysi v Santa Fé možnost setkat se s jednou malířkou pueblové keramiky. Vysvětila mi, že dekor na většině povrchu nádoby je závazný, slouží k obnovování symbolického vztahu vesnice a rodu; jen na malém kousku si pak může namalovat, co sama chce. Samozřejmě že symbolika vzorů oděvů, jak ji známe z afrických civilizací, byla podstatně významnější než dekor keramiky, ale to první k nám neprošlo filtrem dochovanosti. V neolitu a eneolitu tento význam keramiky vyvrcholil: v době bronzové hrají již při sebeprezentaci kultur významnější úlohu kovové předměty, zatímco keramika nese toto poselství méně výrazně.

Neolitické mýty o stvoření člověka obvykle uvádějí ženského demiurga. Výroba keramiky pak byla v jistém smyslu podobnou tvůrčí činností, pokračováním prvotního tvoření, jakým je také zrození z lúna. Tvary nejstarší keramiky napodobují lúno – a příprava potravy v nich byla také tvůrčí činností. Snad i z tohoto důvodu byla výroba keramiky u všech neolitických civilizací ženskou záležitostí. V kmelech jihoamerických indiánů, jak víme od Lévi-Strausse,³⁰ se ženy musely načas zdržet sexuálního styku a postit se; pak teprve mohly dojít pro vhodnou hlínu a modelovat a vypalovat nádoby. Umění ohně je pokračováním stvoření, ale vypalování keramiky bylo blízké také domácím krbu, sídlu bohyní typu řecké Hestie či římské Vesty – obě také spojovaly svět lidský a božský.³¹ Myšlení neolitických lidí se lišilo od našeho, které se vyznačuje úzkými pojmy, jejich symboly měly obecnější význam.

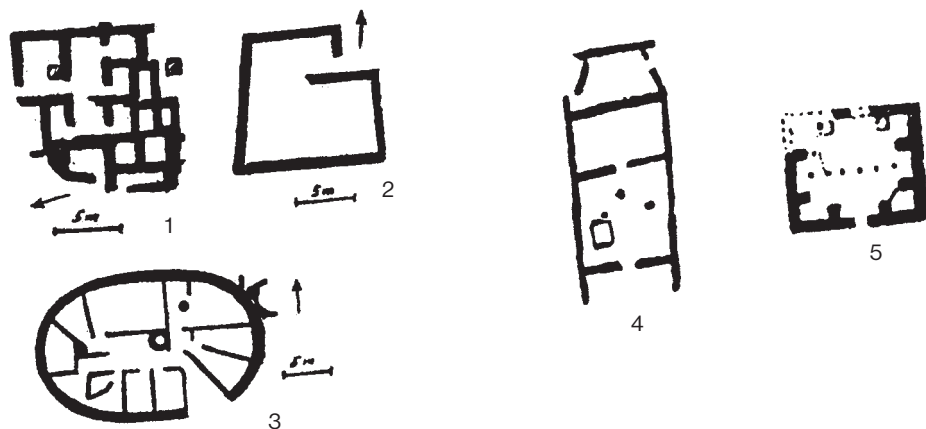
Mušle druhu *Spondylus Gastropedum*, dnes žijící hlavně v Rudém moři a jen vzácně ve Středomoří, byly snad symbolem jihovýchodního dědictví středoevropských neolitiků; nacházejí se v hrobech tehdejších elit od Balkánu až po východní Francii a Belgie.³² Mušle byly symbolem rození a ženské plodnosti; rovněž Boticelliho Venuše vystupuje z mušle.

29 Soudský, B. – Pavlů, I., *Interprétation historique de l'ornement linéaire. Památky archeologické*, 57, 1966, s. 91–124. Srv. Bouzek, J., *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*. 2. vydání. Praha 2011, s. 37, obr. 5.

30 Lévi-Straus, C., *Pensée sauvage*, c.d., týž, *La potière jalouse*, c.d.

31 Vernant, J.-P., *Hermès a Hestia*. Praha 2004.

32 Srv. Bouzek, J., *Pravěk českých zemí v evropském kontextu*. 2. vydání, c.d., s. 43–45.



Obr. 10. Raná architektura egejské oblasti. 1–3 Kréta (1–2 neolit, Knóssos a Koumasa, 3 Chamezi, střední doba bronzová), 4–5 neolit v Thessalii, 4 Sesklo, 5 Tsangli.

I spondylové mušle a ozdoby z nich jsou svědectvím společného evropského povědomí, společných hodnot už v neolitu.

Dlouho se soudilo, že neolitické civilizace byly mírumilovné, ale neolitické osady jsou leckde opevněné či chráněné příkopy; také stopy masakrů celých osad tyto úvahy o mírumilovnosti zpochybnily. Při těchto masakrech bylo zpravidla pobíjeno veškeré obyvatelstvo. *Stopy masakrů některých neolitických vesnic jasně dokládají, že při válečných střetech byly ženy i muži pobíjeni bez rozdílu; i v báji o Atlantidě se uvádí, že v dávných dobách ženy bojovaly stejně jako muži.* V období eneolitu, kdy v hierarchii společenství získala své pevné místo vrstva bojovníků, se ženy již obvykle obrany osady neúčastnily (jak tomu ještě bývalo ve srovnatelném systému v pueblech v Novém Mexiku), s výjimkou amazonských kmenů, a nebyly také už ve válkách obvykle pobíjeny.³³

Dřevěná architektura střeoevropského typu nebyla v oblastech, odkud k nám zemědělství přišlo, známa, s výjimkou užití dřevěných konstrukcí střech či stropů, při jejichž stavbě byly vedle rákosů užívány i drobné větve. Stěny chat byly na Předním východě i ve východním Středomoří obvykle postaveny na kamenné podezdívce, aby se při deštích neproměnily v bláto, ale další nadzemní části byly obvykle vytvářeny z píse (směsi bahna a hnoje) či z nepálených cihel (obr. 10).

³³ Tamtéž, s. 34–50.

Neolit v Evropě

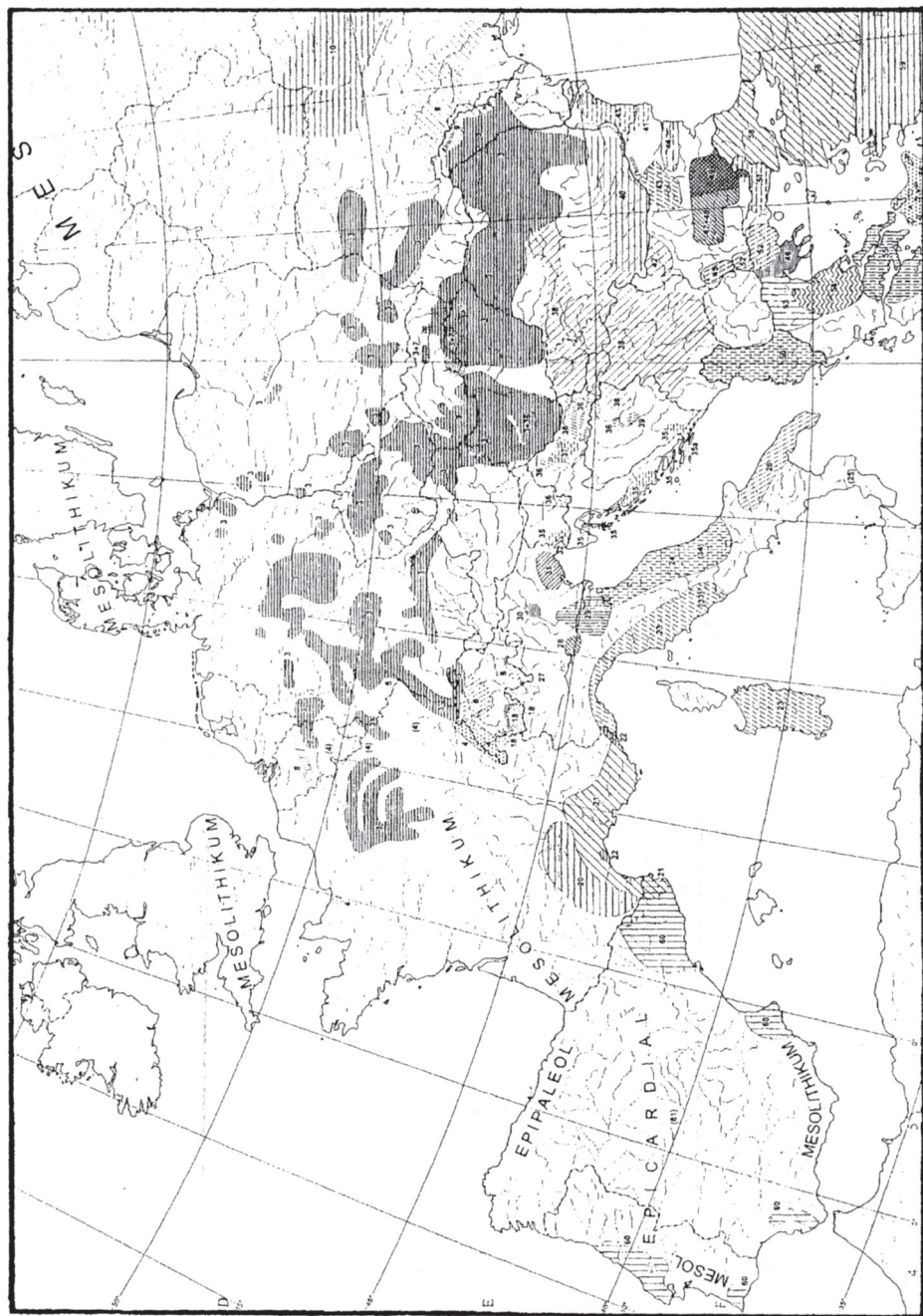
Přechodné období od mezolitu k neolitu je v Evropě prostřednictvím archeologických nálezů málo známé. V Řecku je dokumentováno například jeskynní Franchthi na Peloponésu. Pokud jsou genetické údaje o DNA aspoň přibližně správné, pak jen menší část obyvatelstva k nám přišla z jihovýchodu na počátku neolitu; větší část evropské populace zdědila geny mezolitiků.

Neolitická kultura se nejprve rozvíjela především v jihovýchodních částech Evropy. Podle dnešního datování tu začal neolit ve druhé polovině 7. tis. př. Kr., tedy asi o tisíc let dříve než ve střední Evropě. Nejstarší doklady poskytly zejména Hoça Cesne v turecké Thrákii a Nea Nikomedia v řecké Makedonii, jen o málo pozdější jsou kultury Karanovo I v Bulharsku s vynikající malovanou keramikou (obr. 12) a ještě pozdější křišská kultura v Rumunsku a Maďarsku.

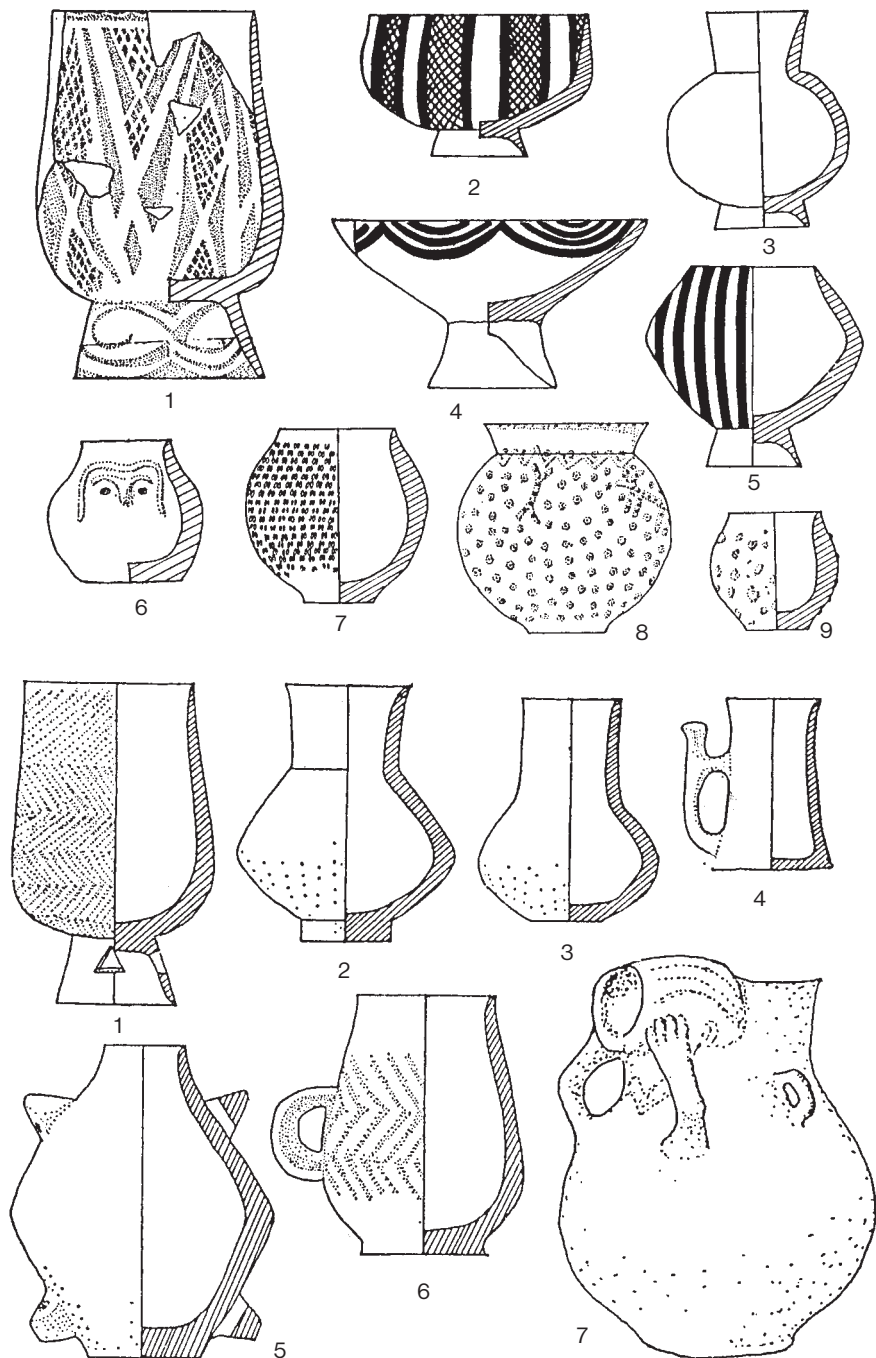
Z kykladského ostrova Mélu byl dovážen obsidián na řeckou pevninu již na samém začátku neolitu; mořeplavba byly tedy známa. Na Krétě je znám už raný neolit, z menších ostrovů zatím jen výjimečně. Osady se rozrůstaly, v rozvinutém neolitu bývaly i opevněné. V severním Řecku a Bulharsku převládá osídlení na tellech, které vznikly – podobně jako na Předním východě – postupnou destrukcí starších osad a novou výstavbou po zplanýrování staré. Pravidelná zástavba tellů s úzkými uličkami mezi pravouhlými domy někdy o několika místnostech užívala hliněnou konstrukci, severněji – při snadnější dostupnosti dřeva – též z drobných kůlů a pleteně; stěny byly vymazány hlinou (obr. 13).

Odtud na sever a severovýchod se rozšířil starčevo-křišský komplex, a z jeho severní periferie pak vznikla naše střeoevropská kultura s lineární keramikou někdy okolo poloviny 6. tisíciletí př. Kr.; ta byla rozšířena po větší části střední Evropy, zatímco na západě žily ještě dlouho civilizace mezolitické (obr. 11). Na pobřeží západního Středomoří – od Dalmácie až po Španělsko – žil lid s tzv. kardiovou keramikou (zdobenou otisky mušlí – srdcovek), v jehož potravě hrál významnou úlohu rybolov. V západním Španělsku a Portugalsku se našly v hrobech břidlicové destičky s rytými ornamenty (foto 5: 2 a 4). Výroba keramiky byla všude věcí žen; i demiurgy neolitických civilizací byly bohyně, které také vymodelovaly z hlíny člověka,³⁴ podobně jako ve Starém zákoně

34 Lévi-Straus C., *La potière jalouse*, c.d.



Obr. 11. Evropa v pozdním 6. tisíciletí př. Kr. Oblast rané neolitické kultury s lineární keramikou je šrafována vodorovně.



Obr. 12. Neolitická keramika na Balkáně. Nahoře raný neolit, 1, 3, 6 Karanovo, 2, 4–5, 7–9 Starčevo a Kris. Dole střední neolit, 1–2 a 6 Karanovo 2, 3–4 Veselinovo, 5 Tordoș, 7 Parta.

Hospodin. V atlantské oblasti započala v neolitu megalitická architektura (srov. tab. 1: 4 a 2: 1).

Zemědělství

Neolitičtí zemědělci kolonizovali Evropu postupně. Rozhodnutí změnit životní způsob mělo, jako vždy, dvě stránky. Zásoby potravin po sklizni sice po určitý čas chránily obyvatelstvo před nebezpečím hladovění, ale jejich pěstování vyžadovalo daleko více úsilí než sběračsko-lovecký způsob života. Pole byla v neolitu obdělávána ještě kopaničářsky, pluh se rozšířil až v eneolitu.

Zemědělské civilizace v Evropě pronikly nejprve do jihovýchodních oblastí vyznačujících se velmi úrodnou půdou a teplým klimatem, na území dnešního Bulharska a severního Řecka (obr. 13–14). Mapy první neolitické civilizace ve střední Evropě ukazují, že mezi „ostrovy“ tvořenými zemědělsky osídlenými oblastmi se nacházely pásy využívané patrně ještě mezolitickým způsobem hospodářství (obr. 11). V neolitu byly pěstovány pšenice jednozrnka, dvouzrnka, pšenice obecná a shloučená, ječmen, proso, žito, z motýlokvetých hrách a čočka. Vedle obilí a luštěnin pěstovali střeoevropští neolitikové také len a konopí. Z domácího dobytka byly napřed chovány kozy, ovce a prasata, později také hovězí dobytek.

Naše část Evropy se k zemědělství sice přiklonila dříve než země ležící od ní dále na sever a západ, ale zejména ve výše položených oblastech střední Evropy, včetně Čech a Moravy, kde bylo pěstování plodin i později méně výnosné, asi i nadále přežívalo obyvatelstvo mezolitické, které se zajímalo daleko více o dostatek ryb v jezerech než o vegetační dobu nutnou pro dozrávání obilovin. Dalším důvodem nerovnoměrného vývoje, dnes diskutovaným také vzhledem k pomalému šíření zemědělství v oblastech ležících na sever od nás, byla klimatická situace. Teprve dostatečné oteplení po době ledové umožnilo pěstovat obilniny náročnější na teplo. Dnes se také soudí, že v severnějších částech Evropy bylo napřed nutno vyšlechtit odolnější odrůdy plodin, které úspěšně dozrávaly i za nepříznivějších klimatických podmínek, aby tam zemědělství vůbec mohlo být převzato.

Keramika a obydlí

Prekeramický neolit je znám z Evropy snad pouze v Řecku, ovšem někteří odborníci považují doklady o existenci několika řeckých lokalit

prekeramického neolitu za mylné. Zemědělci se znalostí hrnčičství přišli do Evropy z Anatólie, smísili se s místním mezolitickým obyvatelstvem a vytvořili řadu drobných kulturních skupin s různě zdobenou keramikou. Z Balkánu se na sever a severovýchod rozšířil starčevo-krčský komplex, na jehož severní periferii se někdy okolo poloviny 6. tisíciletí př. Kr. rozvinula naše střeoevropská kultura s lineární keramikou. Tato kultura byla rozšířena po větší části střední Evropy. Na pobřežích západního Středomoří – od Dalmácie až po Španělsko – žil v tehdejší době lid s tzv. kardiovou keramikou (zdobenou otisky mušlí – srdcovek), v jehož potravě hrál významnou úlohu rybolov. V západním Španělsku a Portugalsku byly v hrobech nalezeny břidlicové destičky s rytými ornamenty (foto 5: 2 a 4).

Neolitické domy ve Středomoří byly převážně stavěny ze sušených cihel a hlíny, mívaly i několik místností (v. s. 38). V severněji položené části Řecka a v Bulharsku, kde bylo dřevo snadněji dostupné, byly budovány též z drobných kůlů a pleteně; stěny byly vymazány hlínou (obr. 13). Raně neolitické domy tu byly malé, obvykle o půdorysu 8 × 4 m, s jedinou místností. Střechy byly sedlové; pece se nacházely mimo dům. Osady se postupně rozrůstaly, v rozvinutém neolitu bývaly i opevněné. Zpravidla zůstávaly dlouho na stejném místě: po destrukci a zplanýrování starších osad byly nové postaveny na planýrce, a postupně tak narostly telly – vyvýšené pahorky. Osídlení na tellech převládalo jak v severním Řecku, tak i v Bulharsku – podobně jako na Předním východě. Pravidelná zástavba tellů se vyznačovala úzkými uličkami vedenými mezi pravouhlými domy.

Dřevěná architektura střední Evropy

Zatímco znalosti zemědělských postupů, chovu dobytka a další byly do střední Evropy přeneseny jako zhruba hotové vzory z jihovýchodu a musely být jen adaptovány na místní poměry, velké neolitické stavby ze silných kůlů byly objevem střeoevropským. Při jejich výstavbě bylo využíváno skutečnosti, že ve střední Evropě bylo k dispozici daleko více stavebního dřeva než ve východním Středomoří a zejména na Předním východě, kde bylo vzácností; vzpomeňme na vysoké ceny cedrového dřeva z horské části Libanonu, které jsou zmiňovány ještě ve Starém zákoně. Ve střední Evropě byl stavebního dřeva dostatek; už od raného neolitu a po celý pravěk bylo ve střední Evropě dřevo hlavním stavebním materiálem.